

СТУДЕНТСТВО: МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ В МАРГІНАЛЬНІЙ ПРАКТИЦІ

У статті розглядається маргінальність як особливий стан соціального поля суспільства та ретроспектива характеристика соціальної практики студентства в Україні. На підставі аналізу історичних джерел 20-х років ХХ ст. та даних соціологічних досліджень кінця ХХ ст. автори визначають ідентичні стани соціальних дезорганізацій у житті студентів різних епох, які спричиняють втрату особистісної цілісності, соціальної ідентичності та фрагментацію свідомості й соціальної практики молоді.

Ключові слова: маргінальність, студентство, соціальна практика.

В статье рассматривается маргинальность как особое состояние социального поля общества и ретроспектива характеристика социальной практики студенчества в Украине. На основании анализа исторических источников 20-х годов ХХ ст. и данных социологических исследований конца ХХ в. авторы определяют идентичные состояния социальных дезорганизаций в жизни студентов разных эпох, которые вызывают потерю личностной целостности, социальной идентичности и фрагментации сознания и социальной практики молодежи.

Ключевые слова: маргинальность, студенчество, социальная практика.

The article deals with marginality as a special state social fields of society and retrospective characteristic social practices of students in Ukraine. Based on analysis of historical sources in the 20s of XX century. data and social research end of XX century. authors define identical conditions of social life in dezorhanizatsiy students of different ages, which cause loss of personal integrity, social identity and fragmentation of consciousness and social practices of young people.

Key words: marginality, students, social practices.

Постановка проблеми. Маргінальність – це особливий стан соціумного поля (англ. – margin). Він указує на те, що в рамках цього поля порушується соціальна рівновага і деякі соціальні групи або особистості виштовхуються на його край (лат. – margo), породжуючи маргінальність як явище, що певним чином впливає на стратегії та напрямки подальшого розвитку кожного суспільства.

Аналіз актуальних досліджень. Феномен маргінальності є предметом досліджень значної кількості західних авторів (Р. Барта, Р. Парка, К. Рабана, Е. Стоунквіста, М. Фуко, А. Хурані, Т. Шибутані, П. Штомпки) та вітчизняних соціологів і політологів (А. Атояна, З. Голінкової, І. Казаринової, С. Красильникова, О. Петрова, І. Попової, І. Прибуткової, Є. Рашковського, Є. Старикова, М. Черниш, О. Черниша, В. Шапинського).

Однак, найчастіше предметне поле цих досліджень обмежується проблемами визначення основних характеристик і форм прояву даного феномена, рівня його поширеності та вимірювання, розробки діючих механізмів врегулювання тощо. Що ж стосується, вивчення питань специфіки

маргіналізації тих або інших соціальних груп (у тому числі, і студентства), то вони ще не представлені у відповідному обсязі й на достатньому рівні для широкого обговорення в соціологічному співтоваристві.

Відтак, **мета статті** – розглянути особливості маргіналізації студентства в радянській і пострадянській періоди на підставі аналізу історичних джерел 20-х років ХХ ст. та даних соціологічних досліджень кінця ХХ ст..

Виклад основного матеріалу. Маргінальність, як зазначає англійський соціолог А. Хурані, означає, що в даному суспільстві можлива лише ситуативна соціальна ідентифікація індивідів, замість стійкої ідентичності, що індивіди або окремі групи в змозі приймати тільки зовнішні форми, які визначають належність до якої-небудь національності, релігії чи культури, без дійсного володіння ними. У силу цього, у маргіналів відсутня власна система цінностей, вони тільки імітують чужу, і, урешті-решт, не належать ні до однієї спільноти [1, с. 210–211]. Останні характеризуються приграничним положенням між двох або більше різних по суті культур і, як наслідок, втратою колишніх соціальних зв'язків, руйнуванням традиційних устоїв, з одного боку, і, з іншого, засвоєнням нових зв'язків і нової культури з подальшим входженням у нову спільність, яка має іншу систему координат цього соціумного поля [10, с. 48].

Цей процес стає особливо інтенсивним у перехідний період, якому притаманне кризовість або патологічність стану. А криза – це масове поширення дисфункцій, а іноді і деструкція функцій, які відповідальні за нормальну репродукцію зразків взаємодії. Тому відтворення маргінальності йде в цей період у геометричній прогресії, відтворюючи маргінала на різних рівнях.

Безумовним досвідом маргінальності можна вважати студентство.

Студентство – це не особливий клас, не особлива соціальна, расова або етнічна група. Це, до теперішнього часу, досить строкатий конгломерат, який відображає всі особливості тих соціальних груп звідки вийшли його представники. Він різноманітний і за своїм соціальним складом, і за віком, і за попереднім способом життя, і за попередніми заняттям. Однак студентство має дві основні умови, які відрізняють його від інших соціальних груп. По-перше, це загальний характер діяльності (навчання) і відірваність або відособленість студентства і, по-друге, більшість студентів - це приїжджий контингент, який не має постійного місця проживання, постійного джерела існування, не має часто жодної рідної або близької людини, в тому місці, де їм доводиться вчитися.

Уже те місце, яке займає студентство в соціальній структурі суспільства, підтверджує його проміжне становище. Ще В. І. Ленін назвав студентство «предінтелігенцією». А сама інтелігенція в соціальному просторі радянського суспільства розміщена між двома основними класами (робітниками і селянами) і є соціальним шаром, бо не має всіх класових ознак. Тому, будучи відірваним від своєї «соціальної пуповини», але, не ввійшовши ще в склад інтелігенції, студентство перебуває в статусі маргінала, відчуваючи на собі всі прояви цього тимчасового, але вельми хворобливого стану.

Особливо наглядно це проявилось в перші роки радянської влади. Так як післяреволюційний період нашого суспільства був покликаний вирішити одне з нагальних завдань радянського розвитку, а саме, як висловився один із лідерів партії більшовиків Н.І. Бухарін, штампувати інтелігентів, як на фабриці, але таких, які б працювали на комунізм. Цьому завданню була підпорядкована вся система вищої освіти, яка дісталася від старого режиму і яка перебудовувалася в ешелоні руху до наміченої мети. Природно, щоб вирішити цю життєвоважливу задачу активно застосовувалися всі засоби і ресурси, якими володіла молода держава. Тому студентство було тим маргінальним досвідом, який набувався у важких і навіть екстремальних умовах творення нового.

Перше радянське студентство вже за своїм соціальним складом було маргінальним. Про це, наприклад, свідчать порівняльні дані Харківських переписів студентів, які проводилися в 1909 р. та в 1923 р. Перший перепис 1909 р. було проведено статистико-економічним семінаром Харківського університету. З перебуваючих у той час у Харкові близько 6000 студентів Університету, Ветеринарного інституту, Вищих жіночих курсів (Технологічний інститут у вибірку не потрапив) було опитано 40% всього студентства [3, с. 3]. Другий перепис був здійснений у 1923 р. Проте, в цьому році було проведено два статистичних обстеження студентів. Анонімне анкетування було проведено в травні 1923 р. та охопило 72% студентів з 14 000, що навчались в Харкові, а також восени 1923 р., коли був обстежений знову надійшовший контингент, при цьому було опитано 60% студентів з 3600 зарахованих. Під обстеження підпали 10 інститутів і 11 технікумів [3, с. 4].

Соціальний склад студентства [3, с. 9].

	працю -ючі	селян и	трудо ва інтел- ція	реміс- ники	нетрудов. елементи	Інші соц. груп и
1909	2, 7	5, 5	31, 8	2, 6	43, 3	14, 1
1923	18,0	18,9	36, 3	7, 9	10, 5	8, 4

Така зміна соціального складу студентів не була спонтанною. Це була цілеспрямована політика молодої радянської держави, яка визначилася в 1921 р. і позначилася як курс на «пролетаризацію» вищих навчальних закладів (ВНЗ). Мета цього курсу полягала в наступному: по-перше, перекрити канали доступу до ВНЗ «чужим елементам», які з'явилися в 1918 р, завдяки Радянському декрету про вільний доступ до вищої школи всіх бажаючих, по-друге, створити нову інтелігенцію, яка відрізнялася б своєю «класовою чистотою». Реалізація цього курсу вимагала вишукування шляхів його втілення. Найпростіший був той, який рекрутував студентство через партійні, радянські, профспілкові, комсомольські органи, а також через армію.

Найважливішою вимогою до орієнтованих на вступ до ВНЗ була політична благонадійність. Крім цього в обов'язковому порядку в анкеті вступників фіксувалося соціальне походження, матеріальне становище сім'ї. А ось відомості про освіту навіть не згадувалися. Положення у вищій школі ще більше посилювалося в 1922 після розробки заходу по «фільтрації» студентів, заступником голови Державного політичного управління (ДПУ) – І. Уншлихтом, де встановлювалося суворе обмеження прийому студентів непролетарського походження; фіксувалося свідоцтво про політичну благонадійність; вказувалося, що до початку навчального року на кожного студента повинен бути представлений відгук ДПУ про лояльне ставлення до радянської влади [7, с. 126]. Усе це знецінювало багато моментів статусу студента. По-перше, вступні іспити не мали ніякої цінності, бо брали абітурієнтів навіть із незадовільними оцінками, що створювало надалі атмосферу індиферентного ставлення до навчання, песимізму, байдужості. По-друге, члени приймальної комісії були часто далекі від вищої школи, тому вирішувати професійно питання вони були не в змозі. Наприклад, одним із критеріїв відбору до ВНЗ, за спогадами одного з колишніх студентів, була зовнішність випробуваного. Чим більше «пролетарською» вона була, чим грубіше його мова і тупіше відповіді, тим більше шансів було стати студентом. По-третє, імідж студента визначався важливістю вміння віртуозно матюкатися, сповідувати кредо: «що грубість не порок, що насильство – чеснота».

Стабільним каналом пролетаризації ВНЗ став робітничий факультет. Відкриття його повинно було вирішити проблему підготовки пролетарської молоді до вищої школи. Сюди приходила молодь за путівками партії, комсомолу, профспілок. Проте в цій справі було дискредитоване село. Квотою її було тільки 30% місць на робітфаку, тоді як робітничої молоді відводилося 70%. Головним критерієм відбору було володіння загальною політпідготовкою в обсязі елементарної програми з політграмотності, а потім вже знання чотирьох арифметичних дій над цілими числами, вміння задовільно викладати свої думки в письмовій та усній формі.

Згодом питання про політичну лояльність стане неактуальним. Уже в травні 1923 р. при опитуванні харківських студентів було поставлено питання про кращий, з їхньої точки зору, політичний лад в Україні та Росії, а в бланку перепису, який проходив восени 1923 р. – про політичний лад своєчасний для України. Так опитування студентів (чисельник) і новоприбулих (знаменник) свідчить про значну різницю в думках. За радянський лад висловилося 73,9% / 95,9%, за демократичну республіку – 2,6% / 1,3%, за буржуазну республіку – 0,08% / 0,04%, за монархію – 0,15% / 0,04%, за анархію – 0,4% / 0,16%, неписьменні і невизначені відповіді склали 10,3% / 0,5%, а не відповіло 12,6% / 2,1% [3, с. 37]. Спостерігається деяка натяжка і бажання ухилитися від прямої відповіді на питання у студентів, які вже навчаються, про що свідчить великий відсоток ненаписаних і невизначених відповідей. А ось результати відповідей новоприбулих свідчать про певну їх політичну орієнтацію, про відсутність ухилення від відповідей, про щире нерозуміння

питання: «Що за питання!», «Ну, звичайно, радянський», «Тільки радянський». І найцікавіше, що з новоприбулих основники і робітфаківці на питання про політичний лад давали майже однакові відповіді. За радянський лад висловилося 95,8% основників і 96,9% робітфаківців, за демократичну республіку відповідно 1,7% і 0,7%, за монархію не висловився ніхто, за анархію висловилося лише 0,3% основників, і жоден робітфаківець, неписьменних і невизначених відповідей відповідно 0,6% і 0,7%, а не відповіли 1,6% і 1,7% [3, с. 38]. Як бачимо, в цьому плані студентська маса стає гомогенною і критерій про політичну лояльність при прийомі до ВНЗ стає не актуальним.

Пошук нових шляхів реалізації політики пролетаризації ВНЗ знайшов себе в ще одній із форм, породженої виключно пролетарською державою, – очищення ВНЗ від «чужого елемента». Це було на зразок «чищення», які проходили в партії більшовиків і які вважалися нормальним явищем. Серед студентів цей процес став регулярно здійснюватися з 1922 р., офіційно іменованій «перереєстрацією», як один із заходів боротьби з невстигаючими. Однак, «перереєстрація» була не прерогативою професорсько-викладацького складу, а так званих «трійок», які формувалися під наглядом ДПУ і яким чітко давалися вказівки. А саме: вимагати повної академічної успішності лише від буржуазних елементів та інтелігенції. Що стосується студента пролетарського походження, то необхідно йому всіляко допомогти, дати можливість підігнати навчання, продовжити терміни перездачі [7, с. 22].

Стимулювали роботу цих «трійок» комуністичні осередки ВНЗ. Така надмірна ініціативність студентства пояснювалася тим, що в більшості ВНЗ йшло завоювання всіх керівних позицій комуністами, які домагалися повного контролю над навчальним процесом. Найбільш активними були студенти-комуністи, представникам яких, згідно існуючим тоді правилам, дозволялося входити в усі керівні органи ВНЗ: програмні комісії, ради факультетів. При цьому вони нерідко витісняли професуру (і комуністичну, і колишню буржуазну). Це призводило до фатальних наслідків: вимогливих викладачів усували від навчального процесу, а останній перетворювали на політичну дискусію [4, с. 100].

Наслідки цих заходів знайшли своє відображення в тому, що студенти – комуністи запропонували зробити «чищення» перманентним процесом; це вони інформували комісії з перереєстрації про непролетарське походження своїх товаришів, які не мали, на їх думку, права на отримання диплома, що робило останніх ізгоями в студентському середовищі. Їх не допускали до занять у лабораторіях, не давали ліжка в гуртожитках, відмовляли в обіді в їдальні [7, с. 127]. Це свідчить про глибоку аморальну атмосферу, яка панувала у ВНЗ, про приниження людської гідності студента непролетарського походження.

Реакція студентів-ізгоїв була неадекватною. Одні, щоб вижити і закінчити інститут, добували довідки про те, що їхні батьки з робітників або селян, раніше не торгували, а якщо торгували, то трохи інші йшли по шляху найменшого опору: покидали ВНЗ [5, с.104], Іншими словами, процес проведеного «чищення» вимивав зі студентського середовища найбільш

підготовлених і успішних студентів. Навіть існувала норма відрахування, яка складала 20–30% від загального числа студентів.

Звичайно, процес пролетаризації ВНЗ не міг не позначитися на якості студентської маси. Так журнал «Червона молодь» в 1924 р. зазначав, що липове студентство масами заповнює колективи ВНЗ, що вже час, нарешті, визнати, ці положення дезорганізують вищу школу [2, с. 70].

Безумовно, політика пролетаризації ВНЗ вплинула на імідж студента. Маргіналізація його була в наявності. І це насамперед спостерігалось в аспекті його фізичного, соціального і морального здоров'я. Справа в тому, що вища школа давала дуже низький відсоток випуску підготовлених студентів. Число тих, які закінчили ВНЗ у встановлений термін було менше 50%. Що стосується якості знань, то вона була дуже низькою. Причина всього цього крилася в хаотичності, ненауковості постановки викладання та академічного життя вищої школи. Усе це мало хворобливі наслідки. У газеті «Правда» в 1924 р. у статті А. Залкінда «Мозок червоної молоді» вказувалося, що нервова система червоного студентства хронічно перебуває в нервонапруженому стані і при медичному огляді виявляється, що найбільш талановиті, чудові хлопці страждають жорстким перевтомою, особливо перенапружуючи себе у вечірні години: в клубах, гуртках, на курсах, лекціях і т.п., до самозабуття віддаючись громадській роботі. Додому студент потрапляє лише пізно вночі, де ще читає, пише, поспішає в останню хвилину до обов'язкового заліку, лягає спати у два, три, чотири ранку, а вранці, з невідпочившим мозком, знову за роботу [2, с. 73]. Як бачимо, вся робота студента йшла стихійно. Усе це результат неузгодженості розкладу навчальних занять із громадськими обов'язками студентів, визначене перевантаження роботою, а також необхідність підробітків, щоб поповнювати свій убогий бюджет. Дослідження харківських студентів в 1923 р. свідчить, що основна маса студентів заробляла собі сама на проживання. Джерела засобів існування останніх ділилися на особистий заробіток і допомогу з боку. Так, особистий заробіток у чоловіків становили: а) служба – 45,5%, б) приватні уроки – 7,5%, в) випадкові заробітки – 5,1%. Що стосується жінок, то відповідно: 35,7%; 11,4%, 2,6%. Допомога з боку: у чоловіків: а) кошти від рідних – 7,5%, б) стипендія – 21,7%, в) інші джерела – 0,9%, а у жінок, відповідно: 19,4%; 9,4%, 0,9%. З усієї маси студентів 24,3% були головними годувальниками сім'ї [3, с. 19].

У середньому активні студенти працювали 9–11 годин на день. У Московському лісовому інституті вивчення бюджету часу студента показало, що час у цих студентів розподіляється наступним чином: 7% обходяться без заробітку, 16% витрачають на роботу в середньому 1 годину на день, 50% – 2-3 години на день, 26% – 4-6 годин і 1% – від 7 до 8. На читання газет витрачається 1 година у 72% студентів, 2 – 28%. Громадською роботою зовсім не займаються 12% студентів, а ті хто з нею пов'язаний витрачає від 2-3 годин – 83%, більше 3-х годин і до 6 годин – 5%. На чай, обід, вечерю, дорогу до ВНЗ, стояння в чергах, відпочинок, фізкультуру і, взагалі, самообслуговування витрачається мінімум 2 години – 9%, а більшість (82%) витрачають від 3 до 5

годин і 9% – від 6 до 8 годин. На сон 6% студентів витрачає 6 годин, 60% спить 7 годин і 30% спить нормально 8 годин [2, с. 71].

Взагалі картина дійсних середніх витрат часу в день студентом представляла собою наступні цифри:

1	Навчальна робота	Класна	3 години
		Домашня	4 години
2	Читання газет		1 година
3	Громадська робота		2 години
4	Заробіток		3 години
5	Інші витрати часу		4 години
6	Сон		7 годин
			Всього: 24 години

До всіх проблем традиційно додавалася проблема побуту. Завідувач студентським диспансером доктор Е. Манбург писав: «Голод, холод, бруд, недоїдання, нестача білизни й одягу, відірваність від сім'ї, неврастенія, що розвивається на ґрунті перевантаження заняттями, неправильна статеве життя, гучна, недисциплінована маса в гуртожитках, що збільшує неврастенію у частини, розташованої поза неї – ось ті моменти, які сприяють розвитку туберкульозу у сучасного студентства»[3, с. 40].

Тим більше, що багато приїжджих студентів жили в гуртожитках. Так у харківських ВНЗ відсоток живучих у гуртожитках різних ВНЗ вельми коливався: Комуністичний університет – 93,5%; Єврейські педагогічні курси – 82,9%; Українські педагогічні курси – 36,9%; медичний інститут – 9,7%; Інститут господарства – 7,5% [3, с. 24]. Побут у них, м'яко кажучи, бажав бути кращим. Доповідна записка санітарного лікаря студентських лікувальних установ свідчить, що в гуртожитку, наприклад, Геодезичного інституту 45 людей живуть в одній кімнаті кубатурою 56 куб. сажень, тобто 1,2 куб. сажня на людину. Бруд на столах і на підлозі не піддається опису. Ліжок обмежене число. Головна маса спить на імпровізованих із чого завгодно ліжках. Кілька людей сплять у шафі. 15 людей сплять на голій брудній підлозі – без всяких постільних речей. А в гуртожитку по вул. Олексіївській живе 64 людини. Надзвичайно брудно. Парадний вхід і сходи не виміталися і не милися 2 роки. Дані умови ще вважалися сприятливими, бо не одна сотня студентів ночувала по вокзалах, в садах, жила в передмістях і на околиці міста. Що стосується харчування, то гаряча їжа приймалася один раз на добу. І немає нічого дивного, що студентство боліло: 12–42% на туберкульоз, недокрів'ям, шкірно-венеричними захворюваннями і 90% розладом нервової системи. Причину такого високого відсотка захворювання неврозом фахівці пов'язували з переживаннями і стражданнями революції, громадянської війни, розрухи, голодовки, що тримали в постійній напрузі нервову систему молодих людей і, нарешті, неправильне статеве життя. Усе це поглиблювалося сексуальним неучтвом. Революційна статева виражалася не тільки в створенні організацій

«розкріпаченої» молоді, таких як «Геть сором», «Геть невинність» і інші, але і в тому, що майже 75% студентів втрачали свою невинність у віці до 20 років, а більше 20% студенток вдавалися до абортів [3, с. 46].

Без всякого сумніву, це породжувало і моральну девіацію. П'янки, бешкети, мати були звичайними явищами в студентських гуртожитках. Пили в дні народження, свята, в день отримання стипендії і т.д. При цьому надзвичайно цінувався мат. Слова типу «лахудра», «чавкати», «заткнись» були в широкому вжитку. Студентів, які не лаялися матерно і цікавились корисною книгою замість кепського анекдоту, звинувачували в антипролетарському походженні [3, с. 45].

Як бачимо, червоне студентство, намагаючись вписатися в нову «соціальну нішу», придбати студентський «габітус», характеризувалося ситуативною соціальною ідентифікацією, що є однією з ознак маргінальності.

Якщо проводити паралель з молоддю кінця 20 століття, в тому числі і студентством, то сьогодні критерій краще або гірше не актуальний, бо це зовсім інше покоління. За дослідженнями Науково-дослідного центру соціального аналізу та статистики [6], молодь у пострадянському просторі, в порівнянні з молодими людьми 20-х рр. – аполітична. Так, 17% опитаних абсолютно не цікавляться політикою, а 78% стежать за нею від випадку до випадку, причому 37 чоловік з 100 не вірять нікому з політичних лідерів. А що стосується демократії, то троє з десяти впевнені, що для нас вона шкідлива, бо неминуче веде до анархії і хаосу. Нашу молодь найбільше хвилюють такі проблеми як зростання цін – 62%, безробіття, злочинність, і тільки кожен п'ятий стурбований занепадом моральності.

Незважаючи на поширення в країні соціально-економічної кризи, більше половини молодих людей не прагнуть покидати батьківщину і лише 34% готові емігрувати. Сучасна молодь не втратила своєї довіри до оточуючих. Так, 35% довіряють своїм родичам, 18% – друзям і навіть 5% – алхімікам. У плані підтримки при вирішенні проблем, молоді люди сподіваються передусім на власні сили – 74%, а потім на підйом економіки – 13%, на допомогу Заходу – 2%, що свідчить про їхню самостійність та незалежність. Правда, кожен десятий респондент виявився песимістом, бо не задоволений життям і вважає, що надалі буде ще гірше. Що стосується напрямків застосування своїх сил, то серед респондентів лідирують такі професії як юрист, лікар, економіст і 2% бажають у майбутньому стати президентами країни. Захоплення нашої молоді не виходять за межі дозволеного: кожен третій любить слухати музику, кожен п'ятий – витратити гроші, 17% – спілкуватися із протилежною статтю, 16% – дивитися відео і смачно поїсти. І лише один зі ста любить вживати наркотики. У плані розширення кругозору молодь читає газети (73%), однак якість матеріалів, що читаються, бажає бути більш змістовною, бо 36% читають щось гумористичне, 34% – про кохання, 34% – про секс, далі йдуть мода, поп-музика і т.ін. А ось 27% респондентів взагалі не читають газет і інформаційний «голод» їх не мучить. У плані шкідливих звичок наша молодь проявляє терпимість: так 53% молоді у нас не курить і лише 29% курять постійно. Що стосується

алкоголю, то половина опитаних п'ють рідше одного разу на місяць і лише 9% вживає щодня.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Очевидно, студентство, це маргінальна група, яка в різні епохи переживає подібні у своєму житті стани дезорганізації, що тягнуть за собою втрату особистісної цілісності соціального існування, почуття ідентичності. Звідси, студент – тривожна особистість, вона постійно змінюється, тому що змушена жити, описувати світ, виходячи з рухомих, часто непов'язаних елементів, що породжує фрагментацію її свідомості і, відповідно – соціальної практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атоян А.И. Социальная маргиналистика. О предпосылках нового междисциплинарного и культурно-исторического синтеза / А.И. Атоян // Полис. — 1993. — № 6. — С. 29—43.
2. Ветчинкин Н. Бюджет времени студенчества и методическая работа / Н. Ветчинкин // Красная молодёжь. — 1924. — №3. — С. 69—73.
3. Жизнь современного украинского студенчества. По данным студенческих переписей и других обследований. — Х.: Б/и, 1924. — 46 с.
4. Козлова Л.А. Институт красной профессуры (1921–1938 годы) / Л.А. Козлова // Социологический журнал. — 1994. — № 1. — С. 98—112.
5. Львов В.Л. Общественность и ученые / В.Л. Львов // Красная молодёжь. — 1924. — № 3. — С. 103—105.
6. Научно-исследовательский центр социального анализа и статистики информирует // Аргументы и факты. — 1999. — № 17. — 24 с.
7. Ри В.Ш. «Чистят» / В.Ш. Ри // Красная молодёжь. — 1924. — № 2. — С. 125—129.
8. Рожков А. Студент как зеркало Октябрьской революции / А. Рожков // Родина. — 1999. — № 3. — С. 68—74.
9. Самарин А. Общественная работа студенчества / А. Самарин // Красное студенчество. — 1926. — № 4. — С. 44—47.
10. Феофанов К.А. Социальная маргинальность: Характеристика основных концепций и подходов в современной социологии / К.А. Феофанов // Общественные науки за рубежом. Серия 11. Социология. — 1992. — № 2. — С. 70—83.